

עיוני תפילה

מאת

יוסף היינימן

קיבוץ וערך

אביגדור שנאן

ירושלים תשמ"א

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

מלכיות זכרונות ושופרות *

המבנה המשולש

מה נשתנתה תפילת מוסף של ראש השנה, שהיא בת תשע ברכות, מכל שאר העמידות של שבת וחג, שהן בנות שבע בלבד? שכן כל התפילות של שבת וימים טובים מבנה אחיד להן: שלוש ברכות ראשונות, "קדושת היום" באמצע ושלוש אחרונות; אבל במוסף של ראש השנה ישנן מלבד "קדושת היום" שבברכה הרביעית עוד שתי ברכות נוספות, שגם הן מיוחדות לעניינו של היום, לקדושתו ולמשמעותו: זכרונות ושופרות. הרי לפנינו מבנה משולש של חלקה האמצעי של העמידה: במקום ברכה אחת, כרגיל, נמצאות כאן שלוש ברכות המפרטות את קדושת היום על בחינותיה ותכניה השונים.

אין ספק שהמבנה המשולש של הברכות המיוחדות את הדיבור על משמעו של היום — בצורכי תקיעת שופר יסודו, כי בימי התנאים נחקימה התקיעה דווקא בשעת תפילת העמידה (והתקיעות "דמיושב", שאנו מקדימים לתפילת מוסף, מנהג מאוחר הן מימי האמוראים). על קשר הדוק זה שבין התפילה לבין התקיעות מעידות המשניות שבמסכת ראש השנה. אם נתעלם לעת עתה מן המלכיות, שמקומן בתפילה שנוי במחלוקת בין ר' יוחנן בן גורי ור' עקיבא, הרי לפנינו מעין "משנה ראשונה" השנויה על דעת הכל: "סדר ברכות: אומר אבות וגבורות וקדושת השם... קדושת היום ותוקע, וזכרונות ותוקע, שופרות ותוקע, ואומר עבודה, הודאה וברכת כהנים"¹. התקיעות משולבות איפוא בברכות העמידה, וכל אחת מן הברכות המיוחדות לראש השנה — תקיעה לאחרית. יתר על כן: כל טעמן ועניינן של ברכות אלו הוא לספק הזדמנות לתקיעה; כך עולה בבירור משאלת ר' עקיבא לר' יוחנן בן גורי, המבקש לצרף מלכיות לקדושת השם: "אם אינו תוקע למלכיות, למה הוא מזכיר?"². וחידוש הוא בעיני התנאים, שאותו צריך להשמיענו בפירוש, שאפשר גם לתקוע בדלית ברירה שלא בשעת העמידה: "מי שבירך [= התפלל תפילת העמידה] ואחר כך נזדמן לו שופר, תוקע ומריע ותוקע שלוש פעמים"³. וכיוון שכל עיקרה של מצות שופר היא תקיעה משולשת, כדברי המשנה: "סדר תקיעות שלוש (פעמים) של שלוש שלוש"⁴ (היינו: כל אחת של שלושה "קולות": תקיעה — תרועה — תקיעה), מן ההכרח שתימצאנה שלוש הזדמנויות לתקיעה בגופה של העמידה, היינו שלוש ברכות, שבכל אחת מהן מזכירים את אופיו וקדושתו של "יום תרועה" או "זכרון תרועה" זה. מבנה זה של תשע ברכות בתפילת ראש השנה היה מקובל וקבוע עוד בסוף ימי הבית.

* דיון מפורט במקצת העניינים הנדונים כאן נמצא בשני מאמריו של ל' י. ליברייך שהופיעו ב-HUCA, כרך ל"ד (1963) וכרך ל"ה (1964), שיצוינו להלן למען הקיצור: "ליברייך ל"ד" ו"ליברייך ל"ה".

1 פ"ד מ"ה; ועיין בדברי ל' פינקלשטיין, JQR, סח, כרך טז (1925/6), עמ' 17.

2 שם.

3 שם, מ"ט.

4 שם.

על כך תעיד המחלוקת של בית שמאי ובית הלל, אם צריך להוסיף ברכה עשירית בראש השנה שחל להיות בשבת⁵, שכן לדעת בית שמאי בכל יום טוב שחל להיות בשבת אומרים קדושת היום של שבת בפני עצמה ושל יום טוב בפני עצמה. ברם אין כל מחלוקת ביניהם שבראש השנה שחל בימי חול מתפללין תשע ברכות⁶.

מלכיות אליבא דר' יוחנן בן נורי

במחלוקת שבין ר' עקיבא ור' יוחנן בן נורי על מקומן של המלכיות גפסקה ההלכה כו עקיבא — ואנו נוהגים אפוא לומר פסוקי מלכות בברכה הרביעית, היא ברכת קדוש

- 5 חוספתא ברכות פ"ג, יג.
- 6 מן האמור עד כה ניתן לשער שבמבנה המקורי של עמידת ראש השנה אין צורך ב"מלכיות שהרי אין אנו צריכים אלא שלוש ברכות המיוחדות לעניינו של יום, היינו: קדושת היוז זכרונות ושופרות. ואף זאת: כשנקבעה לבסוף ההלכה שיש לומר גם מלכיות, לא הוסיף בשל כך ברכה עשירית, אלא נחלקו חכמים עם איזו ברכה "לכלול" אותן: עם קדושת הש או עם קדושת היום; משמע שתוספת ברכה מיוחדת למלכיות אי אפשר היה להעלות ו הדעת, משום שאותו מבנה של תשע ברכות כבר היה נהוג ומקובל מדורי דורות (וישנה ו דעת רשב"ג שאומרים קדושת היום עם הזכרונות: תוס' ר"ה פ"ב י"א ובבלי לב ע"א). ועוד בתורה מצויות אסמכתות ברורות לאמירת "זכרונות" ו"שופרות", שכן האחד בחדש השבי קרוי "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד) וגם "יום תרועה" (במדבר כט, א); אבל מה עני מלכיות אצל יום זה? ובאמת טרחו חז"ל לא מעט כדי למצוא רמזים בכתובים שמהם אפש ללמוד על אמירת מלכיות (ספרי במדבר פ' עז, בבלי לב ע"א, ועיין ליברייך ל"ד, 137 וכו ואף זאת: זכרונות ושופרות אנו מוצאים גם בתפילה קדומה אחרת, בתפילת חעניות (משו תענית פ"ב מ"ג), ואילו למלכיות אין שם כל זכר. יתכן אפוא שחובת אמירת מלכיות נתחדס סמוך לזמנם של ר' יוחנן בן נורי ור' עקיבא, החולקים עדיין בדבר מקום אמירתן, ושמה כו התחיל הדבר כמנהג של מקצת קהילות, כדור אחד לפני זמנם של החכמים הנזכרים, וז בימיהם או סמוך להם נתפשטה אמירת מלכיות בכל ישראל וקיבלה גושפנקא של הלכה מחייב לפי זה המחלוקת לגבי מקומן המדויק של המלכיות בתפילה לא תהיה מחלוקת חדשה ו החכמים הללו, אלא תשקף חילוקי מנהג קיימים: זה רצה לקבוע כמנהג הגליל וזה כמג ארץ יהודה (ירושלמי ראש השנה פ"ד ה"ו [נט ע"ג] ותוס' שם פ"ב יא). מה היה נימוי של אלה שביקשו לציין יחודו של ראש השנה גם בכך, שאומרים בו פסוקים של מלכיו היינו שמכריזים ותוזרים ומכריזים, שה' הוא מלך ואין מלך אלא הוא? מצינו חידוש דומו החובה של הזכרת "מלכות" (= "מלך העולם") בתחילת כל ברכה וברכה, שפותחים בה ב"ברון ראשוני האמוראים הם הקובעים את אמירת "מלכות" כהלכה מחייבת: "כל ברכה שאין מלכות אינה ברכה". אולם גם כאן מסתבר, שאין הללו באים אלא לאשר את מה שנהוג ה כבר לפני כן. מאידך, בתפילת העמידה, שברכה ראשונה שבה אף היא פותחת ב"ברוך", ו אנו מוצאים עדיין "מלכות". והרי תפילה זו נערכה עריכה סופית בדורו של רבן גמליאל דינו סמוך לאחר החורבן. דומה אפוא ששתי הדרישות, לומר "מלכות" בברכות ולומר "מלכויו בעמידה של ראש השנה, נתגבשו באותו פרק זמן פחות או יותר, לערך בדור השני של חנ יבנה (בראשית המאה השנייה לספירתם). ומסתבר שטעם אחד לשני חידושים אלה: הרי להדגיש ודגשתי יותר בתפילות שונות את הרעיון, שאין לעם ישראל מלך אלא ה' לבדו. הבלט של מוטיב זה ודאי שהיה מכוונת כנגד מלכות רומי, שישראל היו נתונים לשלטונה. וא היתה המגמה העיקרית מחאה נגד פולחן הקיסרים הרומיים והאלהתם. (ועיין במאמרי *Journal of Jewish Studies*, כרך יא (1960), עמ' 177 ואילך, ובמאמריהם של וייס, ט כרך י (1959), עמ' 169 ואילך, ושל ס' רות, שם, כרך יא, עמ' 173 ואילך).

היום — ואף-על-פי-כן נשתמר בידינו גם שריד של המנהג האחר לאומרם בברכת קדושת השם. כבר שיערו חוקרים שונים⁷, שתפילת "ובכן תן פחדך" הנשגבה, שאותה אנו משלבים לתוך הברכה השלישית (בכל תפילות ראש השנה ויום כיפור, ויש העושים כך בכל עשרת ימי תשובה) אינה אלא פתיחה למלכיות; ויעיד על כך תוכנה: "ובכן תן פחדך... על כל מעשיך... וישתחוו לפניך כל הברואים וייעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם... ותמלוך אתה ה' לבדך על כל מעשיך...". השוואה מפורטת בין תפילה זו לבין תפילת "עלינו לשבח", שהיא הפתיחה למלכיות שבברכה הרביעית, תוכיח את זהותו המלאה כמעט של התוכן הרעיוני של שתיהן. מי שחיבר את "ובכן תן פחדך" נהג איפוא אליבא דר' יוחנן בן נורי לומר מלכיות בברכה השלישית. גם החתימה של ברכה זו, שאנו נוהגים בה בימים נוראים (ובכל עשרת ימי תשובה) — "ברוך אתה ה' המלך הקדוש" — ודאי אף היא שריד של המנהג לשבח בך את המלכיות; וכן החתימה, שהיתה נהוגה בנוסח ארץ-ישראל הקדום ונשתמרה אף בגניזת קהיר: "ברוך אתה ה' אדיר המלוכה והאל הקדוש"⁸. אלא שלכאורה יש להקשות על השערה זו שלוש קושיות⁹: (א) אם תפילה זו היא פתיחה למלכיות — היכן הם הפסוקים (שכן לפי המשנה עיקרם של מלכיות זכרונות ושופרות היא אמירת פסוקי מקרא על כל אחד ואחד מן העניינים הללו!) ? (ב) למה לנו לומר מלכיות הן כר' עקיבא בברכה הרביעית והן כר' יוחנן בן נורי בברכה השלישית? (ג) אם זוהי פתיחה למלכיות, מה טעם אומרים אותה לא רק במוסף, אלא בכל תפילות ראש השנה, ואפילו ביום הכיפורים, שאין בו אמירת מלכיות כלל לפי ההלכה? ברם לא יקשה להשיב על תמיהות אלו. השאלה השנייה תפתח פתח לתשובה על הראשונה: מכיוון שאנו יוצאים ידי חובת אמירת מלכיות בברכה הרביעית, לא היה טעם וצורך לחזור על פסוקי המקרא פעמיים ולכן השמיטו אותם בברכת קדושת השם; אבל על הפתיחה בנוסח "ובכן תן פחדך" לא רצו לוותר, לפי שהיא אחת הנעלות והיפות שבין התפילות שלנו. ומכאן לשאלה הראשונה: כפילות בנוסחי התפילות אינה כלל תופעה יוצאת דופן. כך למשל נוהגים אנו לומר את הנוסח המורחב והחגיגי של ברכת "בונה ירושלים" המיועד לתשעה באב: "נחם ה' את אבלי ציון וכו'" לא במקום הנוסח הרגיל אלא גוסף עליו; כמו כן גוסס "אתה חוננתנו" של מוצאי שבת הוא צירוף של ברכת "אתה חונן" והבדלה, ואילו אנו אומרים גם את הנוסח הרגיל "אתה חונן" וגם "אתה חוננתנו". אדרבא, ניתן לומר ששיטה זו היתה מקובלת כבר בידי חכמי התלמוד, שעה שהגיעו לידיהם שני נוסחים גאים של תפילה מסוימת, שלא דחו זה מפני זה אלא הכריעו: "הילכך נאמר את שניהם" (או: "את כולם")¹⁰. ואשר להעברת תפילה זו לשאר תפילות ימים נוראים, שאין

7 ו' יעבץ, מקור הברכות, ברלין 1910, עמ' 28; ל' א' רונטל, בספר היוכל לכבוד ד"צ הופמן, ברלין 1914, עמ' 234 ואילך; ליברייך ל"ה, עמ' 94 ואילך.

8 בבלי ברכות יב ע"א וירושלמי ראש השנה פ"ד ה"ו (נט ע"ג); והשווה בטכסטים שפרסם אלבוגן ב-MGWJ, כרך נה (1911), עמ' 595 וכן HUCA, כרך ב, עמ' 325 ואילך. במחזור רומניא הנוסח הוא "אדיר המלוכה והמלך הקדוש"; וכן במחזור פרס; עיין JQR, סדרה ישנה, כרך י (1897/8), עמ' 614.

9 יעבץ שם; רונטל שם; ליברייך שם.

10 כגון: ברכות יב ע"ב; סוטה ט ע"א.

בהן חובה של אמירת מלכיות, הרי אף זו תופעה ידועה, שתפילה שהיתה מיועדת להוֹ-דמנויות מסוימות בלבד נתחבבה על המתפללים שהעבירה גם להזדמנויות אחרות. נסתמך בדוגמה אחת, שאף היא מעניינת: הרי אין ספק, שתפילת "עלינו לשבח" היא פתיחה למלכיות שבברכה הרביעית ואין לה איפוא מקום אלא במוסף של ראש השנה בלבד; ואף על פי כן נהגו לאומרה גם ביום כיפור, ולבסוף (בימי הביניים) גם כתפילת סיום לכאחת מתפילות יום-יום. אגב, לפי קטע אחד מגניות קהיר¹¹, העבירו ליום הכיפורים לא רק את תפילת "עלינו לשבח" עצמה, אלא יחד אתה גם את פסוקי המלכיות הבאים בעקבותיה.

מדוע מלכיות זכרונות ושופרות בתפילת מוסף?

את העמידה המורחבת בת תשע ברכות אין אומרים אלא במוסף של ראש השנה; טענה הדבר, כאמור לעיל, משום שלא היו תוקעין אלא במוסף. ואכן כך מעידה כבר המשנה "העובר לפני התיבה ביום טוב של ראש השנה, השני [= בעל מוסף] מתקיע"¹². ברנ דבר זה גופו תמוה: מפני מה דחו את מצות היום עד לשעה מאוחרת, ולא הקדימוה ככו האפשר, שהרי זרזים מקדימים למצוות? שני התלמודים מציעים הסברים למנהג משוגו זה. הבבלי¹³ מבקש תחילה להסביר את הדבר על-פי הכלל, ש"ברוב עם הדרת מלך" והרי מספר המתפללים רב יותר בתפילת מוסף, שאומרים אותה בשעה מאוחרת. אחר כן הוא מוסר טעם אחר בשם ר' יוחנן: "בשעת גזירת המלכות שנו"; היינו, לפי פירוש רש"י שם: "אויבים גזרו שלא יתקעו והיו אורבין להן כל שש שעות לקץ תפילת שחרית, לכן העבירה לתקוע במוסף". ואילו בירושלמי¹⁴ נאמר נימוק שונה, אף הוא "היסטורי" "מפני מעשה שאירע: פעם אחת תקעו בראשונה [= בשחרית] והיו השונאים סבורי שמא עליהן הן הולכין (למלחמה) ועמדו עליהן והרגום". ריבוי הנימוקים וחוסר הסבירו והבהירות שבמקצתם רומזים לכך, שכבר האמוראים עצמם עמדו בפני תופעה סתומה שלא ידעו את טעמה וניסו להסבירה כמיטב יכולתם. דומה איפוא שהמנהג לתקוע במוסף דווקא — קדום הוא; ומסתבר הסברו של ג. אלון¹⁵, שמנהג זה במקדש יסודו, שם הי נהגים לתקוע על קרבן היום (היינו קרבן מוסף); ולכן פשט המנהג לתקוע בעת הקרבן קרבן מוסף לבסוף גם למדינה. הוא מוצא סימוכין לדעה זו בין השאר בדברי ר' אחא בר פפא, המובאים בירושלמי שם: "שנייא [= שונה] היא (תקיעה מן ההלל, שאות מקדימים לומר בשחרית), שמצות היום במוסף".

"תקיעת דבי רב"

המשנה בראש השנה בדברה על מלכיות זכרונות ושופרות מייחדת את הדיבור על דבו אחד בלבד: אמירת (עשרה) פסוקים מן התורה, הכתובים והנביאים, המזכירים מלכו

11 MGWJ, כרך נה, עמ' 594 ואילך.

12 פ"ד מ"ז.

13 ראש השנה לב ע"ב.

14 ראש השנה פ"ד ה"ח (נט ע"ג).

15 מחקרים בתולדות ישראל א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 107 ואילך; אבל השווה תוספתא כפשוטו

א, עמ' 41, ס' 58.

ה', זכרון או שופר. אין היא אומרת מאומה על המסגרת, שבה היו נחונים פסוקים אלה: האם הקדימו להם הקדמה? כיצד חתמו אחריהם? וכיצד בזה. אמנם ברור, שההנחה היא שזכרונות ושופרות צריכים להיאמר במסגרת ברכה, ומובן איפוא שבסיומם צריכה לבוא חתימה במטבע ברכה; אך גם זו לא נזכרת במשנה כאן. ואילו בסדר תעניות אין המשנה מזכירה אפילו שזכרונות ושופרות הם פסוקי מקרא; לעומת זאת מופיעות שם נוסחות סיום ואף חתימות ברכה: לזכרונות "ברוך אתה ה' זוכר הנשכחות", ולשופרות "ברוך אתה ה' שומע תרועה" (השונות איפוא מן החתימות השגורות בפינו היום בזכרונות ושופרות של ראש השנה)¹⁶.

ברם במקורות תלמודיים ומדרשיים ממוצא ארץ-ישראלי¹⁷ מובא פסוק אחד מתוך הפתיחה לזכרונות: "זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון, כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב. ועל המדינות בו יאמר אי זו לתרב ואי זו לשלום אי זו לרעב ואי זו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמות", ומצויין שם, שזו היא מובאה מ"תקיעתא דרב" או "דבי רב". מתקבל על הדעת ש"תקיעתא" זו היתה תפילה שלימה, שכללה את מלכיות וזכרונות ושופרות עם הפתיחות והסיומים שלהם; וכיוון שהפסוק המצוטט זהה עם הנוסח שבידנו, מסתבר שה"תקיעתא" שאנו אומרים היא תקיעתא דבי רב. יש המבקשים לייחס את חיבור תפילות אלו לאמורא רב [= אבא אריכא] הידוע¹⁸; ברם אין לומר על כך דבר בוודאות, שכן הביטוי (ד)בי רב" מצוי גם בהקשרים אחרים, כשהוא מציין באופן כללי את בית מדרשם של חכמים. אדרבא, מסתבר שתפילות אלו — ממיטב היצירה הפיוטית הקדומה, בעלות סגנון נעלה ולשון עברית צחה — נתחברו בארץ-ישראל; והרי המובאה הזו מופיעה דווקא במקורות ארץ-ישראליים. ייתכן אפילו שהן נוצרו עוד בימי התנאים. כל אחת מתפילות אלו היא חטיבה מושלמת ולכולן מבנה אחיד: פתיחה ("עלינו", "אתה זוכר", "אתה נגלית"), חטיבת הפסוקים (שלושה מן התורה, שלושה — או יותר — מתהלים ושלושה מן הנביאים האחרונים), ותפילת סיום ("או"א מלוך על כל העולם", "או"א זכרנו בזכרון טוב לפניך", "או"א תקע בשופר גדול לחרותנו"). דברי הפתיחה בכל אחת מן הנ"ל הם בעיקרם הבעת שבח ו"הצהרת אמונה" שה' הוא "אדון הכל", "זוכר מעשי עולם" ושנגלה על הר סיני לתת לעמו תורה ומצוות; בשתי האחרונות אף משמש אותו סגנון, המיוחד ל"תפילות הצהרתיות", של פתיחה בלשון "אתה". כל אחת מן הפתיחות מתקשרת בסופה לראשון הפסוקים ומכנינה אותנו לקראתו ("ה' ימלוך לעולם ועד", "ויזכור אלהים את נח", "ויהי ביום השלישי להיות הבוקר"). תפילות הסיום נשענות על אחרוני הפסוקים, שהם דברי הבטחה של הגביאים המבשרים ברובם את הגאולה העתידה; והתפילות הבאות בעקבותיהם תפילות בקשה הן¹⁹. דומה שהפסוק העשירי, שהוא שוב פסוק מן

16 ברם במחזור רומא נמצאת גם במוסף של ר"ה החתימה "בא"ה שומע תרועה"; בקטע מן הגניזה, שפירסם י' מאן, HUCA, כרך ב (1925), עמ' 330, החתימה לזכרונות: "בא"ה זוכר ברית אבות לבנים".

17 ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ג (גז ע"א); פסיקתא דר"כ, מה' בובר, קנא ע"א; ויקר"ר פכ"ט א; והשווה ליברייך ל"ד, עמ' 195.

18 אלבגון, התפילה בישראל, תל-אביב 1972, עמ' 118; ליברייך שם.

19 ליברייך ל"ד, עמ' 161 ואילך.

התורה, היה משולב מתחילתו לתוך תפילת הסיום, כפי שהדבר לפנינו בסיום לזכרונות וכן יש לראות את הפסוק "וביום שמהחכם ובמועדיכם וגו'" (במדבר ט, י) שבסוף השופרו כפסוק מסיים מן התורה (אף על פי שאינו מזכיר "שופר" אלא תקיעה בחצוצרות; ו כך עוד להלן); וגם הפסוק "שמע ישראל" — אחרון פסוקי המלכיות — מובא בקטע מן הגניזה²⁰ כשהוא משוקע בתוך תפילת "מלך על כל העולם" בסגנון "וקיים לנו את הדבר האמור בתורה על ידי משה עבדך מפי כבודך: שמע ישראל וגו'" או "כי מלכו מלכות עדי עד... ככתוב בתורתך: שמע ישראל וגו' בא"ה מקדש ישראל וגו'".

חלוקות הדעות²¹, אם מחבר התקיעתא הוא שהתאים את הפתיחות (ואת הסיום לסדר הפסוקים שהיה נהוג בימיו; או שמא להיפך קבע הוא גם את מבתרם וסדרם המקראות כחלק בלתי נפרד מיצירתו. מסתבר יותר, שגם בחירת מערכת הפסוקים מעשה ידי המחבר; שכן השאירה ההלכה — כפי שגראה עוד להלן — את בחירת הכתובידי שליח ציבור. ועוד ניווכח, שגם למעשה נהגו "תקיעתות" אחרות, המושחתות סדר שונה ומבחר אחר של מקראות. ואם גם נאמרו מגבלות מסוימות על בחירת הפסוקי הרי בוודאי יכול היה מחבר "תקיעתא דבי רב" לבחור גם כתובים אחרים ברוב המקום ולהביאם בסדר אחר. לכן רשאים אנו לראות בתפילות אלו, כפי שהן לפנינו, יצירות ש מתבטאות רוחו וכוונותיו של המחבר. ודאי לא מקרה הוא, שהמלכיות והשופרות מסתיי בתפילות בקשה נלהבות לביאת הגאולה המשיחית; במלכיות הדגש הוא על התגמלכות ה' על כל העולם בקרוב, ואילו בשופרות על קיבוץ גלויות. בסיום לזכרונות, שהוא נהוג בפינו, אין בקשת הגאולה מפורשת; ברם בנוסח רב סעדיה גאון²² באוח כאן בקשות משיחיות, דומות לאלו המצויות במוסף לשלוש רגלים: "וקרב פוזרינו וגויים... והביאנו לציון ברנה ולירושלים עירך בשמחת עולם ונעשה לפניך את חובו כמצוות עלינו בתורתך... וזכור לנו ה"א את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נש לאבותינו...". כמו כן מסתבר, שפתח המחבר ככוונה תחילה את הזכרונות בהבלטת הושה' כיצורם של כל היצורים הוא היודע וזוכר את כל מעשיהם והוא השופט ודן א ברם ה"זכרון" שתי פנים לו: של דין ושל רחמים; והפסוקים באים להדגים ביחוד ה"זכירה לטובה". לא לחינם פותחת המערכת ב"זכור אלהים את נח", ללמדנו ש שהקב"ה שופט את כל בני האדם, כך זוכר הוא "באהבה" את כל יצוריו — בין בני ברית בין שאינם בני ברית. המחבר משלב בדבריו כאן מדרש מיוחד במינו: ה נאמרה בתורה לשון "אהבה" על נח בשום מקום, וההמשך "להרבות זרעו כעפרות וצאצאיו כחול הים" מיוסד כולו על הבטחות שנאמרו לאברהם ולא לנח, שהמחבר מ אותן גם לנח במעין "גזירה שווה"²³. אף-על-פי-כן מיתוהים בני אברהם יצחק ו בכך, שלהם זוכר ה' גם את אותה הזכות שאין דוגמתה, את עקידת יצחק. אמנם ז שהנוסח של סיום הזכרונות שלפנינו הוא פרי צירופם של שני גוסחים שונים; נסתיים כנראה "כי זוכר כל הנשכחות אתה הוא מעולם ואין שכחה לפני כסא כבודך.

20 *HUCA*, כרך ב, עמ' 329, *MGWJ*, כרך גה, עמ' 597.

21 ליברייך ל"ד, עמ' 139 ואילך.

22 סידור רב סעדיה, עמ' רכג.

23 ליברייך ל"ד, עמ' 166.

אתה ה' זוכר הגשכחות", ואילו השני הבליט אף בסיומו את זכות האבות: "ועקדת יצחק היום לזרעו ברתמים תזכור. ברוך אתה ה' זוכר הברית"²⁴.

אם בחר המחבר כנושא לפתיחת הזכרונות את תיאור ה' כשופט היושב ודן את כל באי עולם, הרי קבע לפתיחת השופרות נושא בעל משמעות ישראלית-לאומית בעיקר: את התגלות ה' על הר סיני, שאמנם כל העולם כולו חש בהדרה וכל הבריות חדרו מאימתה, אבל תכליתה לא היתה אלא "ללמד לעמך תורה ומצוות". אף על פי כן אין ספק שהתקיעתא כולה מצטיינת בנעימתה האוניברסאלית דווקא²⁵: "יכירו וידעו כל יושבי תבל... ויקבלו כולם את עול מלכותך"; "מלוך על כל העולם כולו בכבודך... וידע כל פעול כי אתה פעלתו... ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה"; "אתה זוכר את כל המפעל וגם כל היצור לא נכחד ממך"; "כי תביא חוק וזכרון להפקד כל רוח ונפש... ועל המדינות בו יאמר איוו לחרב ואיוו לשלום"; "כי זכר כל המעשים לפניך בא ואתה דורש מעשה כולם" — בהתאם לתפיסת חז"ל את ראש השנה כיום הדין, שבו "כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון"²⁶.

יש מקום להרהר, אם גם חלקה הראשון של תפילת "עלינו לשבח"²⁷ הוא יצירתו של מחבר התקיעתא כולה. שכן יש בה מטבעות לשון, המעלות את המחשבה, שמא נוצרה תפילה זו מתחילתה להיאמר בבית המקדש דווקא, כגון "ואנחנו כורעים ומשתחוים לפני מלך מלכי המלכים". גם הצגת מלכות ה' על ישראל כעובדה קיימת והעדר כל רמז לבקשה, שה' ימליך מלכותו בכל העולם, וכן ההדגשה החוזרת ש"מושב יקרו בשמים ממעל ושכינת עזו בגובהי מרומים", ללא כל רמז שהשכינה היתה שורה בבית המקדש, מובנות אולי יותר, אם תפילה זו נחתברה בשעה שבית המקדש עמד על מכונו. ואף זאת: שתי הפתיחות לזכרונות ולשופרות פותחות בלשון "אתה"²⁸, ואילו "עלינו" חורגת גם מבחינה זאת. ועל אף הדמיון בתוכן ובצורה לחלק השני "על כן נקווה", הרי יש בו בקטע הראשון גם סממני סגנון, שאין דוגמתם לא בשאר חלקי התקיעתא, ולא בתפילות אחרות מתפילות החובה והקבע — בעיקר ההתייחסות אל ה' בלשון נסתר, וכן השימוש בכינויים, כגון "אדון הכל", "יוצר בראשית", "מלך מלכי המלכים"; ואילו הכינוי "ה' אלהינו", האופייני ביותר לסגנון תפילות הקבע נעדר ממנה. יש איפוא רגליים להשערה שתפילה זו קדומה יותר ושמחבר התקיעתא מצאה מן המוכן והשתמש בה, כיוון שהיתה בעיניו נאה וראויה

24 שם, עמ' 156 ואילך.

25 שם, עמ' 165 ואילך.

26 ראש השנה פ"א מ"ב, והשווה בפרושו של ח' אלבק למקום.

27 כידוע, הושמט בסידורים האשכנזיים אחרי המלים "וגורלנו ככל המונס" המשפט "שהם מש-תחווים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע" בגלל טענת הצנזורה הנוצרית בימי הביניים, שהדברים אמורים בגנותה של הנצרות; היא אף מצאה "ראיה" לטענה זו בכך שהמלה "וריק" שווה בגימטריא ל"ישו". על ידי השמטה זו נמצאת תפילתנו מקוטעת, שכן ההדגשה "ו א נ ב ו כורעים ומשתחוים וכו'" אין לה מובן אלא כניגוד ענייני וסגנוני למלים "ש הם משתחוים להבל וריק". על שינויים נוספים בתפילה זו, בעקבות "צנזורה עצמית", לעיתים מוטעית, ראה: י' אלבוים, "על שני תיקוני-נוסח בתפילת 'עלינו'", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 204 ואילך.

28 ליברייך ל"ד, עמ' 162.

להיעשות פתיחה למלכיות; ואף חיבר לה המשך מתאים לתכלית זו: "על כן נקוה"²⁹. ברם בסגנון הכללי דומות שלוש התפילות זו לזו. בכולן משמשת לשון רוממה אבל מובנת היטב; כולן בנויות טורים טורים (לרוב בני ארבע מלים) קצרים המשווים להן מקצב ברור; ומצויים בהן גם טורים מקבילים, דוגמת התקבולת המקראית, כגון: "לפניך ה' יכרעו ויפולו / ולכבוד שמך יקר יתנו", "מלך על כל העולם כולו בכבודך / והנשא על כל הארץ ביקרך", "כי אין שכחה לפני כסא כבודך / ואין נסתר מנגד עיניך", "בקולות וברקים עליהם נגלית / ובקול שופר עליהם הופעת" ועוד. סגנון זה המצוי גם בתפילות קדומות אחרות שבידינו ודאי שאינו פרוזה פשוטה; אם אין כאן עוד פיוט ממש, הרי מעין פיוט — ואם תמצי לומר "פרוזה נשגבה" — ודאי שיש כאן. נציין עוד, שלא רק באותם חלקי התפילות שחיבר המחבר באופן חופשי כטעמו וכרוחו, גילה את יכולתו הפייטנית, אלא אפילו בעריכת פסוקי המקרא, שאותם לקח מן המוכן; שכן צירופם של פסוקים בודדים מכל חלקי המקרא לחטיבה אחידה ושלמה, ל"יצירה בת רעיון, משקל וכובד, היא דרך מקורית ביותר; הרי פה עושה משורר הקודש את הפסוקים סדן ליצירתו... שלוש המערכות (של פסוקי) מלכיות זכרונות ושופרות משולבות ומחוברות למעשה יצירה אחת — יצירה נעלה ונשגבה על ישראל והעמים, על העבר החווה והעתיד"³⁰.

"תקיעות" אחרות

אף על פי שתקיעתא דבי רב קדומה היא ונתקבלה בכל סידורי התפילה (ואף מצויה — בשינויים קלים — בקטעים מגניזות קהיר), לא היתה זו "התקיעתא" היחידה ששימשה בפי שליחי ציבור בראש השנה. ידועות לנו יצירות אחרות, החל בראשוני פייטני ארץ ישראל, שהיו אף הן מיועדות לשמש כתפילות מסגרת לפסוקי מלכיות זכרונות ושופרות. שתיים מהן אף נשארו בשימוש חי במחזור האשכנזי עד היום: זו של יוסי בן יוסי, ראשון הפייטנים הידועים בשמם, שחי כפי הנראה במאה הרביעית; וזו של ר' אלעזר הקליר, אף הוא מפייטני ארץ ישראל הקדומים, בן המאה השישית לערך. הפתיחה למלכיות של יוסי מתחילה: "אהללה אלהי / אשירה עוזו / אספרה כבודו / אאפדנו מלוכה"; זו של הקליר: "אנסיכה מלכי / לפניו בהתהלכי / אמצו בהמליכי / יאזור עוז וימלך". שתיהן בנויות טורים בני ארבע צלעיות, בעלי אקרוסטיכון אלפביתי כפול (היינו: שני טורים לכל אות ואות), כשכל טור מסתיים באותה מלה; אצל יוסי במלה "מלוכה" (ובזכרונות במלה "זכרון", בשופרות במלה "קול"), ואצל הקליר במלה "ימלך" או "למלך" וכיו"ב (ובזכרונות במלה "יזכור", בשופרות במלה "שופר"). כיון שרוב התכונות הנזכרות משותפות לשתי היצירות, הרי אין ספק שהמתכונת שנוצרה על ידי יוסי בן יוסי שימשה דוגמו לקליר, שלא שינה את המבנה ואת הסממנים החיצוניים שלה, רק הוסיף חרוז בסופן שי

29 לכל העניין השווה בספרי "התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ודפוסייה", ירושלים תשכ"ד, עמ' 173 ואילך ובספרות הרשומה שם; ליברייך ל"ד, עמ' 162 ואילך, 168; ובדבר "בער, ציון כט (תשכ"ד), עמ' 54, הע' 145.

30 י"א ויידמן, מעינות ח (תשכ"ד), עמ' 373.

שלוש הצלעיות הראשונות שבכל טור. וכן יצר אקרוסטיכון מרובע בחוזרו על האות שבתחילת כל טור גם בראש מתציתו השנייה.³¹

היום מופיעות תקיעות אלו במחזורינו כ"פיוטים" הנאמרים בחזרת הש"ץ לפני כל חלק מן התקיעתא דבי רב, ולאחריהן באות הפתיחות, הפסוקים ותפילות הסיום כפי שהם נהוגים בתפילה בלחש. התקיעתא של הקליר נאמרת ביום ראשון של ראש השנה, ושל יוסי ביום שני (ואם חל יום א' בשבת, הופכים את הסדר. כנראה מפני שסבורים, שפיוט שבו מסתיים כל טור במלת "קול" מתאים יותר להיאמר בשבת, שאין בה תקיעת שופר, מפיוט שבו חזרות עשרות פעמים מלת "שופר" עצמה). ברם אין כל ספק שלא נתחברו תקיעות אלו להיאמר כתוספות לתקיעתא שלנו, אלא במקומה (כשם שחיברו הפייטנים הקדומים גם תחליפים פיוטיים רבים ומגוונים לתפילות קבע אחרות). הנסיון לשלב את התקיעות של הפייטנים לתוך "תקיעתא דבי רב" גרם לקשיים, הנתונים את אותותיהם ב"פתרונות" שונים של "מעשה מרכבה". יש מחזורים שבהם סידרו תחילה את הפתיחות של תקיעתא דבי רב ואח"כ הביאו את פיוטי יוסי והקליר, ויש בין אלה המקדימים לפיוט "אנסיכה מלכי" רק את "עלינו לשבח", ואילו "על כן נקוה" בא אחריו, ויש המקדימים גם את זה. בזכרונות, לעומת זאת, לא יכלו להקדים את כל הפתיחה, שכן סיומה "וגם את נח באהבה זכרת" צריך להתקשר עם ראשוני הפסוקים, לכן "חתכו" אותו מעיקר הפתיחה והביאו אותו בסוף. ויש שיטה הפוכה: מקדימים את הפיוטים ואומרים לאחריהם את מלכיות, זכרונות ושופרות שלנו בשלמותם כסדרם (חוז' מן החלק הראשון של "עלינו" שאותו מקדימים לכול). ואילו במחזור ויטרי³² מובאת דעתו של רבינו יצחק הלוי, שיש לסיים קודם את עשרת הפסוקים עם הפתיחות שלפניהם כפי מנהגנו, ורק אחר כך לומר "תקיעתא של פיוטין".

שונות יצירות אלו מן התקיעתא שלנו אף במבנן: בשעה שמלכיות וזכרונות ושופרות המקובלות בנויות לפי הסדר: פתיחה — חטיבת הפסוקים — תפילת סיום, הרי לא נאמרו הפסוקים רצופים זה אחר זה בסוף פיוטי יוסי והקליר, אלא שובצו לתוך גוף היצירה כל אחד ואחד במקומו. ואף זאת: הכתובים שנקמו לתוך הפיוטים הללו אינם זהים לכתובים שאנו רגילים לאומרם; גם סידורם שונה לחלוטין. בשעה שאנו אומרים באופן רצוף שלושה פסוקי תורה, אחר כך שלושה מן הכתובים ועוד שלושה מן הנביאים, מביא יוסי בפיוטיו פסוק אחד מן התורה, אחד מן הכתובים ואחד מן הנביאים וחוזר חלילה. אמנם במחזורים של מנהג אשכנז המזרחי [= מנהג פולין] הושמטו בסופו של דבר פסוקים אלה מן הפיוט בכלל (ועל ידי כך גיטלה ממנו במידה רבה שלמותו הצורנית, ואף תוכנו נפגם וקוטע); טעם הדבר היה בוודאי שלא רצו לוותר על הפסוקים הרגילים, כפי שנאמרו בתפילת לחש, ולא ראו צורך לומר שתי מערכות של עשרה פסוקים. לא כן ברוב המחזורים לפי מנהג אשכנז הדרומי, שם נשארו הפסוקים במקומם בגוף הפיוט של יוסי (ואילו הפסוקים המקובלים בתקיעתא דבי רב אין נאמרים בחזרת הש"ץ כלל). ברם בתקיעתא

31 רק בפיוט האמצעי — לזכרונות — גיוון הקליר את הרוגמא של יוסי על ידי שימוש בתשר"ק מרובע (במקום אלף-בית), שבראש כל "בית" קודמת לו מלת "זכר".

32 עמ' 370.

של הקליר נעלמו הפסוקים מכל המחזורים³³. נביא לדוגמה קטעים מתוך "מלכיות" ליוסי בן יוסי:

אֱהֲלֶלָה אֱלֹהֵי / אֲשִׁירָה עֹז / אֲסַפְּרָה כְּבוֹד / אֲאָפְדֵּנוּ מְלוּכָה
אֲשַׁנֵּב לְפֹעֵל / אֲשֶׁר שָׁח וּפָעַל / אֲנִיְהוּ כִּי לוֹ / יֵאָתֶה מְלוּכָה...
גִּשּׁוּ גִיִּים / וּבֹאוּ מִמְּלָכוֹת / רְאוּ מֶה נִהְדָּר / בְּמִנּוֹחַ הַמְלוּכָה
נִדְּלוּהוּ אֲנִי / וְנִרְמְמֵנָהוּ יַחַד / וְאַל תִּתְנָאוּ / בְּנוֹר הַמְלוּכָה
דְּרָכִים בָּעֵת / נִעְשְׂתָה מְצוּלָה / הִתְבֹּנְנוּ יַחַד / לְמִי נִזְרָקָה מְלוּכָה...
טָפְשׁוּ בְּנֵי כֹנָעַן / כִּי נִכְרִים הֵם / כְּאֵדֶם בְּנֵי שֵׁם / זָרַע הַמְלוּכָה
טְבָחָם בֶּן נֹחַ / עַד פְּנֵה אֶרֶץ / לִפְנֵי אֶיִךְ הַבְּרִית / אֲדֹן הַמְלוּכָה...
נִמְכְּרוּ יוֹנִים / לְבְנֵי יוֹנִים / וְרַחֲקוּם מֵעַל / גְּבוּל מְלוּכָה
נִגְדְּרוּ בְּרִית נֹדֶת / וְהִמְרִידוּ עִם בָּאֵל / וּמִגְרוּם בְּלֹא כֹחַ / מִכְּהֵנִי מְלוּכָה
שִׁעִיר הַחֲנִיף / לְהוֹרֵהוּ בְּצִידוֹ / וַיִּירֶשׁ בְּקוֹל בְּכִי / חֶרֶב וּמְלוּכָה
שָׁנָב חֶלֶק / הָיִיתָ גִבֹּר לְאַחֲיוֹ / וְעוֹד תִּסָּב / לְיִשְׁרָאֵל מְלוּכָה

ככתוב בתורתך: ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל
(דברים לג, ה)

עֲשֵׂה לָךְ בְּצִיִּן / שֵׁם נִרְאוֹת / כְּאֹז תִּצְלִיחָנָה / בְּכִסֵּא מְלוּכָה
עוֹרֵר וְהִקֵּץ / מְשׁוֹשׁ כָּל הָאָרֶץ / וְכוֹנֵן כִּסְאָךְ / בְּקִרְיַת מְלוּכָה

ככתוב בדברי קדשך: יפה גוף משיש כל הארץ הר ציון ירכתי צפון קרית מלך
רב (תהלים מת, ג)

פָּנֵי מְאוֹר לְבָנָה / וְחִמָּה תַּחֲסִיר / תִּבְלֹשׁוּ עוֹבְדֵימִי / בְּשִׂאתָךְ מְלוּכָה
פָּאֵר עִיר יִסִּי / לְבִרְתָּה בְּחִמָּה / וְגִלָּה לְגִדְּנִי / כְּבוֹד מְלוּכָה

ככתוב על יד נביאך: וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות בהר ציון
ובירושלם ונגד זקניו כבוד (ישעיה כד, כג)

צְבָאוֹת גְּאוּלֵּי צֶעַן / שׁוֹדְרוֹ בְּלִיל חֹג / וְהוּא לִילָה נִשְׁמֵר / לְסַחֲף מְלוּכָה
צָעֲדוּ בְּמִי שֶׁעַל / צָפוֹ בְּרוּחַ שָׁכַל / אָנָּה יִנְטְעוּ / וַיִּקְבְּלוּ מְלוּכָה

ככתוב בתורתך: תביאמו ותטעמו וכו' וגאמר: ה' ימלך לעולם ועד
(שמות טו, יז—יח)

קָמְטוּ שִׁעְרֵי גְבוּל / בֵּית עוֹלָמִים / כִּי מִבְּיַמִּי / שָׁבְתָה מְלוּכָה
קָדוֹשׁ יְבוֹא בָם / לְעוֹלָמִים / וְאֹז יִשְׁאוּ רֹאשׁ / בְּחִדְשׁוֹ מְלוּכָה

33 אולם מן המובאה הג"ל במחזור ויטרי מוכח, שגם בפינוי הקליר היו משובצים מתחילה פס מקרא, שונים מן הנהוגים בפינו; עיין מה שכתב י' דוידזון, JQR, ס"ח, כרך ח, עמ' 427

ככתוב שאו שערים ראשיכם וכו' (תהלים כד, ז ואילך)

רַבָּצָה עֲדִינָה / שֶׁקָּדָה מֵאֶלְמֹן / כִּי אָרַךְ לָהּ / קֶץ הַמְּלוּכָה
רִיבוּ מוֹשִׁיעִים / שְׁאוּ אֶדָר מֵאֶדוֹם / וְשִׁית עַל אֲדוֹן / הוֹד הַמְּלוּכָה

ככתוב על יד נביאך: ועלו מושיעים וכו' והיתה לה' המלוכה (עובדיה א, כא)

שְׁאוּ שְׁנָא אֵל / וְהוּא עַל לְשׁוֹנֵנוּ / בְּקֶשׁ אֲמֵן וְאֵין / וְרַחֲמָה מְלוּכָה
שְׂדֵי הַסֵּר / אֶת מִצְבְּאֵיהָ / וְרִיעוּ לָהּ / תְּרוּעַת מְלוּכָה

ככתוב בתורתך: לא הביט און ביעקב וכו' ותרועת מלך בו (במדבר כג, כא)

תִּתְּנָה גִּאוּת / תִּתְּאֹזֵר עֵז / לְכָל יִשְׁתָּרֵר / זֶר בְּמְלוּכָה
תִּכּוֹן תֵּבֵל / כִּי יִנְעֹר רָשָׁע / וְשֵׁם צֶדֶק לְרִגְלָיו / וְיִצְנֹף מְלוּכָה

ככתוב בדברי קדשך: ה' מלך גאות לבש וכו' (תהלים צג, א)

תִּקֶּם גִּוִּיִּים / תּוֹכִיחַ לְאֻמִּים / תִּשְׁבֵּר מִטָּה רָשָׁע / מוֹשִׁל הַמְּלוּכָה
תַּחֲלִיף אֱלִים / תִּשְׁלַח לְבַדָּךְ / תִּקְרָא נֶצַח / יִחִיד בְּמְלוּכָה

ככתוב על יד נביאך: והיה ה' למלך על כל הארץ וכו' (זכריה יד, ט)

ובתורתך כתוב לאמר: שִׁמְעֵ יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד.

אף מבחינת נושאייהם והמוטיבים הרעיוניים שבהם שונים פיוטיהם של יוסי והקליר מאד מתקיעתא דבי רב. מחברה של התקיעתא הקדומה ביקש להבליט — בייחוד במלכויות ובפתיחה לזכרונות — יסודות אוניברסאליים; לעומת זאת עומדת במרכזן של יצירות הפייטנים כנסת ישראל. דבר זה מוטבע כבר בעצם הסגנון: בפיוטי יוסי והקליר מדברת כנסת ישראל בלשון "אני", והפיוטים הם מעין "מונולוגים" ארוכים שבהם היא מעלה זכרונות ימי קדם, מביעה צער ותוגה על ההווה הקודר ונותנת ביטוי לתקוותיה וגעגועיה לעתיד. כך באה למשל בפיוט "אהללה אלהי", אחרי דברי שבח לה' אשר "לו יאתה מלוכה", מעין "סקירה היסטורית" של הישועות הגדולות שנעשו לישראל בעבר, כגון קריעת ים סוף, כיבוש ארץ כנען ועד לנצחונות החשמונאים, שכולן נתפסות כגילויי "מלוכה" של ה'; ולקראת הסוף מובעת התקווה ל"חידוש המלוכה" — היינו חידוש מלכות ה' על ישראל וחידוש המלוכה והעצמאות בקרב ישראל לעתיד לבוא, כגון: "ועוד חסוב לישורון מלוכה", "יגלו לנגדנו כבוד מלוכה". רק דרך אגב מוזכרת גם הגמקה, שיעשה ה' בגויים באחרית הימים, ואז יודו אף הם בעל כורחם במלכותו: "תיקום גויים / תוכיח לאומים / תשבור מטה רשע / מושל מלוכה" או "ריבו מושיעים / שאו אדר מאדום / ושית על אדון / הוד מלוכה". ברם אותו חזון נשגב של "תיקון עולם במלכות שדי", המובע ב"עלינו לשבח" וב"ובכן תן פחדך", נעדר כאן לחלוטין. וכן אצל הקליר הושם הדגש על הגאולה במשמעותה הלאומית: "בהופיעו למלוך / במלכותו אמלוד"; וכן גם על גינויה החרפה של ה"מלכות" היומרנית, שעחיד הקב"ה לעשות בה דין, ואז גם הגויים יכירו בו ובמלכותו ויתנו כבוד ויקר לישראל: "קצינים אשר מלכו / אדרת ישליכו / קול יתנו וימליכו / לאדון כי ימלוך. קרואים [= ישראל] ימלוכו / ואחריו יהלכו / קוממיות ילכו / ובראשם ימלוך". בזכרונות

מזהה גם יוסי את ה"זכרון" עם המשפט ויום הדין מתד ועם הרחמים מאידך; ברם שוב עומד במרכז גורל עם ישראל. מפרט הוא מעשיהם וצדקותם של דורות שעברו, בהזכירו זכויותיהם של האבות, של משה, אהרן, שמואל, דוד ועוד. פותח הוא אמנם בנעימה הפסימית: "באבות בטחתי / ופועלם אכלתי / והם באו לי / קדם לזכרון" אבל ממשיך: "יה אבטח בך / ולא בנדיבים / כי הם בקבר / ושמד לזכרון". עיקר תוכנו של הפיוט הוא תיאור מסירותה, נאמנותה וייסוריה של כנסת ישראל בעבר, כנימוק לכך שה' יזכור אותה סוף סוף לרחמים; כי "תעבת מאז / עדת כל לאומים / חשקתנו מהם / עדות לזכרון". בשופרות אין יוסי מעמיד במרכז את מתן תורה, כפי שעושה זאת מחבר התקיעתא שלנו בפתיחתו, אם כי גם הוא מזכיר אותו אגב הבאת הפסוקים. המוטיב הראשי כאן הוא התפילה ובקשת רחמים [= קול] של העם הנרדף; ושוב מומחשים ומודגמים ייסורי עם ישראל על ידי מאורעות שונים בתולדותיו. הסיום רומז שוב לתקוות הגאולה:

קָרַב קָץ / בָּא עַת מִשְׁפָּט / קָם מֶלֶיךָ יֵשׁוּ / לְהַתְּחַן בְּקוֹל
קֹדֶשׁ חֲדָשׁ / וְהִיכֵן מוֹעֵד / וְאַתָּקַע בְּשׁוֹפָר / יַעֲנֶה לִי בְּקוֹל ..
תַּחַת בְּנֵי צִיּוֹן / בְּנֵי יוֹן שָׁחוּ / הִבְרַקְתָּ תְּצִים / וְתַהַמֵּם בְּקוֹל
תִּרְעַם לְבָחוּזִי / תִּתְקַע בְּשׁוֹפָר / בְּסַעֲרוֹת תִּימָן / אֲזוּ יִלְךְ בְּקוֹל-

נוסף לתקיעות הנזכרות ידועות לנו עוד יצירות פיוטיות מסוג זה מאותרות יותר: אחת של ר' שלמה אבן גבירול, שנשתמרה במחזור אוניון, ואחת שנתגלתה בגניזה, שנתחברה על ידי פייטן ששמו מישאל, כנראה בן ארץ-ישראל, שאין לנו עליו שום ידיעות³⁴. מבחינת הנושאים שונה התקיעתא שלו מאלו של יוסי והקליר, אך מבחינת המבנה יש דמיון: אף מישאל משתית את סדר הטורים על אקרוסטיכון, אף הוא חוזר בכל טור על אותה מלה ("מלך" "בזכרון", "קול") — אלא שמישאל פיתח את המבנה שהיה פשוט יחסית וסירבל אותו על ידי שימוש באלף-בית מרובע ובתשר"ק מרובע לסירוגין, על ידי חיבור כל בית לשלאחריו באמצעות "שרשור", תוספת אקרוסטיכון שמו של המחבר וכיוצא באלה סממנים של הפיוט המאוחר יותר. ואף על פי שידועות לנו גם יצירות של הקליר, שמבנו מסובך ומורכב באותה המידה לפחות, הרי ביקש הקליר, בתקיעתא שלו, כפי הנראה, לשמור בנאמנות על המתכונת שנוצרה על ידי יוסי בן יוסי³⁵.

פסוקי המקרא ומבחרם

המשנה במסכת ראש השנה קובעת רק כללים מועטים לגבי מספרם, סדרם ובהירתם של פסוקי המקרא. אשר למספר: "אין פוחתין מעשרה מלכויות מעשרה זכרונות מעשרה שופרות; ר' יוחנן בן גורי אומר: אם אמר שלוש שלוש מכולן יצא"³⁶. בתוספתא מצויה עוד דעה, של ר' עקיבא: "אם אמר שבע מכולם יצא"³⁷. אשר לסדר נאמר במשנה: "מתחיל בתורה ומשלים בנביא. ר' יוסי אומר: אם השלים בנביא יצא". בבבלי מתפרשים דברי

34 דוידזון שם, עמ' 425.

35 אף ה"הושענות" שחיבר הקליר מצטיינות בפשטותן היתירה מבחינה סגנונית-צורנית; גם כאן יש לתלות את הדבר באריקותו של המחבר בדפוס צורני קדום. עיין בספרי הנ"ל, עמ' 89 ואילך.

36 ראש השנה פ"ד מ"ו.

37 תוספתא שם, פ"ב יב.

ר' יוסי כך: "משלים בתורה, ואם השלים בנביא יצא"³⁸, ואילו בתוספתא: "המתחיל מתחיל בשל תורה ומסיים בשל תורה ואומר של נביאים וכתובים באמצע"³⁹.
 בכל התקיעות הידועות לנו מחמירים בדבר מספר הפסוקים, ואין אף באחת מהן פחות מעשרה פסוקים בכל אחת משלוש התפילות הנדונות. למעשה יש אף יותר בתקיעתא דבי רב (ובדבר זה בלבד יש שינויים בין ה"מחזוריים" השונים שבידינו), ובייחוד מרביתם בפסוקי תהילים. את הסדר המדויק אין ללמוד מכללי ההלכה הנזכרת; גם שיטת מחבר תקיעתא דבי רב, המביא יחד את כל פסוקי התורה, כל פסוקי הכתובים וכו', וגם שיטת יוסי בן יוסי, המסדר את הפסוקים בשלוש קבוצות, שבכל אחת מהן פסוק אחד מן התורה, אחד מן הכתובים ואחד מן הנביאים — הולמות את האמור במקורות הנזכרים. בתקיעתא של מישאל חלוקת הפסוקים היא כמו אצל יוסי, אלא שבכל קבוצה הוא מקדים את ה"נביאים" ל"כתובים"; ולכאורה יש אסמכתא לסדר זה מן התוספתא שהובאה לעיל. ובקטע אחד מן הגניזה⁴⁰ הכולל את תפילת "עלינו לשבח" עם הכתובים שלאחריה — שהוא אמנם משונה מכמה בחינות — אנו מוצאים בתחילה פסוק אחד מן התורה ("ה' ימלוך לעולם ועד"), אחר כך המישה פסוקי כתובים, ארבעה פסוקי נביאים ועוד פסוק מסיים מן התורה ("שמע ישראל"); ברם גם מבחר זה אינו סותר את מה שמפורש בהלכות הנזכרות, שכן לא נאמר בהן בפירוש, שמספר הפסוקים משלושת חלקי המקרא צריך להיות שווה!
 אילו מקראות כשרים לשמש במלכיות וזכרונות ושופרות? לקביעת המשנה, שאין אומרים פסוקי פורענות, באה בתוספתא הסתייגות של ר' יוסה: "אם היתה פורענות של גויים מזכירין אותה"⁴¹. וכן דעתו של הבבלי⁴², הנותן את דוגמות של "פורענות של עכו"ם", שרשאים להזכיר אותן, כגון "זכור ה' לבני אדם את יום ירושלים" (תהלים קלז, ו); למעשה משתמשים אנו רק באחת הדוגמות הנזכרות שם: "זה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן" (זכריה ט, יד). כמו כן פוסל הבבלי "זכרון של יחיד", ואפילו לטובה, כגון "זכרני ה' ברצון עמך" (תהלים קו, ד) וכגון "זכרה לי אלהי לטובה" (נחמיה ה, יט)⁴³. ברם במקורות ארץ-ישראליים לא נזכרה מגבלה זו; ואכן אנו מוצאים את הפסוק "זכרני ה' ברצון עמך" בין הזכרונות של מישאל. מסתבר שהלה אף לא הקפיד על הכלל שאין מזכירין שופר של פורענות, שכן הוא משתמש בפסוק "תקעו שופר בציון והריעו בהר קדשי ירגזו כל יושבי הארץ כי בא יום ה' כי קרוב" (יואל ב, א).
 עוד מצויות מחלוקות בתוספתא לגבי קבוצות של פסוקים, שבהם נזכרים "מלכות", "זכרון" או "שופר" כמה פעמים זה אחר זה, כגון "שאו שערים ראשיכם... ויבוא מלך הכבוד וגו'" או "זכרונות האמורות לענין הקשת" (בראשית ט, טו—יז) או "שופרות האמורין בענין גדעון" (שופטים ז, יח ואילך), אם אומרין "כל אחד ואחד בפני עצמו" או "אומרין כולן כאחת"⁴⁴.

38 בבלי שם לב ע"ב.

39 תוספתא שם, פ"ב יב.

40 כנ"ל בהערה 11.

41 תוספתא שם, פ"ב יב.

42 בבלי שם, לב ע"ב.

43 בבלי שם.

44 תוספתא שם, פ"ב יג—יד.

חשיבות מיוחדת יש לשאלה, אם צריכים הפסוקים לכלול את השורשים "מלך" ו"זכר" ואת מלת "שופר" ממש, או אם אפשר להסתפק בכתובים, שתוכנם הכללי הולם את הענין, אף אם אין המלים האלה מופיעות בהם. בייחוד: האם "פקדונות" הם כ"זכרונות"? האם "תרועה" היא כ"שופר"? האם "אלהות עולין לו לשם מלכיות"⁴⁵, כדברי ר' יוסה, או אין עולין לו, כדברי ר' יהודה?⁴⁶

אם נכריע לקולא בשאלות אלה, תהיינה בידינו אפשרויות מבחר רבות מאד; ואם להיפך, תישלל ממנו לפעמים כל ברירה. שכן אין למשל בתורה אלא ארבעה פסוקים, שבהם מופיעה מלת "שופר" ממש — שלושה בפרשת מתן תורה ועוד אחד על שופר של יובל (ויקרא כה, ט); וכן אין בה אלא שלושה פסוקים, שבהם מתייחסת מלת "מלך" לה' (בתנאי שנפרש את הפסוק "ויהי בישורון מלך" [דברים לג, ה] כמכוון לה' — דבר השנוי במחלוקת). למעשה, אם נבין את דברי ר' יוסי במשנה, שנוסף לשלושה פסוקי תורה שבהתחלה צריך עוד כתוב רביעי בסוף, אין לנו כל ברירה אלא להשתמש ב"אלהות" במקום "מלכיות" לפחות פעם אחת; וכן אנו נוהגים בהזכירנו את הפסוק "שמע ישראל" בסוף המלכיות. ומסתברת דעת הרא"ש⁴⁷, שגם הפסוק "וביום שמחתכם" (במדבר י, י), שאנו אומרים בסוף השופרות, הוא הפסוק העשירי מן התורה; וכשם ש"תרועה" היא כמו שופר, כך גם "תקיעה". והיטיב לעשות מחבר מערכת הפסוקים בקבעו בסוף דווקא את הפסוק "שמע ישראל" (ולא אחד משלוש ה"מלכיות" שבתורה או אחד משאר פסוקי "אלהות"); שכן פסוק זה ודאי יש לו משקל רב בעיני המתפלל ואמירתו נחשבת כ"הצהרת אמונה" של היהודי וכ"קבלת עול מלכות שמים"⁴⁸, גם אם מלת "מלך" נעדרת ממנו. וכן עדיף הפסוק "וביום שמחתכם" כפסוק המסיים את השופרות לא רק על שופר של יובל, שאינו עניין לראש השנה, אלא אף על הפסוקים, שבהם מדובר על שופר של מתן תורה, שגם בינו לבין ראש השנה אין קשר ישיר. ואילו הפסוק הנזכר לא זו בלבד שהוא מתייחס ל"מועדים" — ואף ראש השנה בכלל המועדים הוא — אלא שהוא מציין את תכלית התקיעה (בח-צוצרה): "והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם"; ומופיעים כאן אפוא צמודים זה לזה שני המוטיבים האופייניים לאחד בתשרי: התקיעה-התרועה והזכרון. ולכן אף לא ייפלא, שחז"ל דרשו פסוק זה על ראש השנה ולמדו ממנו את חובת אמירת מלכיות זכרונות ושופרות עצמה⁴⁹!

מסתבר שדווקא הפסוק המסיים צריך להיות פסוק בעל משקל ומכוון לעיקר עניינה של הברכה; שכן פסוק זה נפרד, גם בתקיעתא דבי רב, מחטיבת שאר הפסוקים ובא בפני

45 ירושלמי ראש השנה פ"ד ה"ו (נט ע"ג); תוספתא שם, פ"ב, יג.

46 בגירסת הבבלי שם (לב ע"ב); ברם אין הכרח לראות את גירסת הירושלמי, שבו מוחלפת השיטה, כשיבוש (כדעת ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ה, עמ' 1056, הע' 57), משום שר' יוסי הוא הדורש אף לסיים בפסוק מן התורה, ונחוצים לו אפוא לכאורה ארבעה פסוקי מלכיות מן התורה, ואין בה יותר משלושה. שהרי לא פורש בדברי ר' יוסי שבהתחלה צריך לומר דווקא שלושה פסוקי תורה, ושמא לא הקפיד על חלוקה מספרית שווה של פסוקי תורה, נביאים וכתובים. ייתכן שתכמי בבל הם שהחליפו את שמות התנאים מן הטעם האמור, שהרי הבבלי סבור באמת, שלר' יוסי דרושים ארבעה פסוקי תורה.

47 המובאת בטור או"ח, ס' תקצא.

48 משנה ברכות פ"ב מ"ב.

49 ספרי במדבר פ' עז; ליברייך ל"ד, עמ' 132 ואילך.

התפילות בהתהוותן

עצמו, כשהוא משוקע בתפילת הסיום. במקום זה יש לו לאותו פסוק תפקיד ייחודי ומרכזי, יחד עם תפילת החתימה שבה הוא נקבע, לסכם ולהבליט את עיקר נושאה של הברכה. ואף בזכרונות נבחר לשם כך פסוק קולע במיוחד: "וזכרתי להם ברית ראשונים וגו'" (ויקרא כו, מה), שיש בו לא רק הבטחה מפורשת שה' יזכרנו לטובה, אלא אף הזכרת זכות אבות וברית האבות, שהיא הנעימה המיוחדת של תפילת הסיום.

פסק ההלכה הוא לקולא בכל השאלות האמורות⁵⁰; ואפילו לגבי מספר הפסוקים ההלכה היא כר' יוחנן בן נורי, שאם אמר שלוש שלוש יצא. אך המנהג הוא להחמיר בכולן (חוץ ממה שקשור בבחירת הפסוק המסיים מן התורה, כאמור למעלה). למעשה מוצאים אנו במבחר הפסוקים שבתקיעתא דבי רב עוד חומרות נוספות, שאין להן כלל זכר במקורות התלמודיים. כך מקפיד המחבר עוד על העקרונות הבלתי-מפורשים הבאים: מביא הוא את פסוקי התורה דווקא לפי סדרם במקרא עצמו; כל פסוקי הכתובים לקוחים דווקא מספר תהילים; כל פסוקי הנביאים הם מן הנביאים האחרונים בלבד (ואילו בתלמוד נזכרים בפירוש "שופרות האמורין בענין גדעון"!)⁵¹. ואף זאת: נמנע הוא משום מה מלהשתמש בפסוקים הפותחים בלשון בקשה ממש, כגון "זכור עדתך קנית קדם" (תהלים עד, ב) או "זכור לאברהם וגו'" (שמות לד, יג) וכיוצא באלה; אולי משום שבמבנה שקבע לתפילות שלו מקומן של הבקשות הוא דווקא בסוף, בתפילת הסיום.

לאור המגבלות החמורות הללו, שקיבל על עצמו מחבר תקיעתא דבי רב, בולטת עוד יותר האחדות הפנימית והשלמות שבכל אחת מן התפילות שחיבר, לרבות את מערכת הפסוקים שבאמצעה של כל אחת, העשויה כולה מקשה אחת ומהווה את מרכזה ונקודת הכובד של הקומפוזיציה כולה, ובאותו הזמן גם מצליחה להבריח ולגשר בין המוטיבים המובעים בפתיחה לבין אלה שבתפילת הסיום.

בקשות הגאולה בתפילות השונות

בין התפילות שנדגו למעלה מצויות לא מעטות שכל עניינן היא בקשת הגאולה המשיחית, כגון "על כן נקוה", תפילות הסיום למלכיות ולשופרות בתקיעתא דבי רב ותפילת "ובכן תן פחדך". יש מקום לעריכת השוואה בין התפילות הללו לבין אחרות, שגם הן עוסקות באותו הנושא, ולבדוק מה ההבדלים שביניהן על אף שיתוף הנושא. בייחוד מצויות בקשות מפורטות לביאת הגאולה שבאחרית הימים בתפילת שמונת-עשרה של חול וכן בנוסח המורחב של הקדיש (שעיקר עניינו, מלבד דברי שבה, הבעת הציפייה למלכות ה' שתתגלה לעתיד לבוא), היינו הקדיש של בית הקברות אצל האשכנזים (שהוא "קדיש דרבנן" בנוסח הרמב"ם ובנוסח תימן והוא הוא הקדיש שלאחר סיום מסכתא). אפשר להרחיב את היריעה ולכלול בדיון כזה למשל גם את הברכות שלאחר ההפטרה; וכן מצוי דמיון מפתיע לתוכן הבקשות הנזכרות בתפילה קדומה מאוד שבספר בן-סירא (העברי) פ' לו, א—בב⁵². נסתפק כאן בהשוואתן של התפילות העיקריות בלבד. ואף זאת: לא נעסוק בהשוואה סגנונית לשונית — שגם בה יש אמנם עניין רב — ונתעלם אפילו משינויי נעימה בולטים, כגון

50 טור אר"ח ס' תקצא.

51 ליברייד ל"ד, עמ' 139 ואילך.

52 ק' קוהלר, *HUCA*, כרך א (1924), עמ' 393 ואילך; ליברייד ל"ה, עמ' 97 ואילך.

נעזמת הבקשה הישירה שבלשון ציווי הגמצאת כתפילת שמונה-עשרה, לעומת הבעת תוחלת וציפייה המאפיינת למשל את "על כן נקוה". נייחד את הדיבור על התכנים בעיקר: מה נאמר בכל אחת מתפילות אלו בפירוש ובהבלטה, ומה נעדר מהן או מובע ברמז בלבד? מה הם הפרטים שכל אחת מפרטת על מנת להעלות את חזון אחרית הימים בשלמות? מה סדר העניינים הללו: האם יש לראות בהם "שלבנים" בתהליך הגאולה? וכיצד באלו. נציין מיד: שונות הן הבקשות שבתפילת שמונה-עשרה (מן "תקע בשופר" עד "את צמח דוד") מכל שאר התפילות הנזכרות, שכן תפילת י"ח מייחדת את הדיבור על בחינה אחת בלבד של הגאולה (או לפעמים על שתיים) בכל ברכה וברכה; ואילו בתפילת "ובכן תן פחדך", למשל, נכללו כמעט כל אותם העניינים בתפילה רצופה, כולה במסגרת של ברכה אחת בלבד. כפי שאפשר להיווכח מן הטבלה שבעמוד 72 מפרטות שש הברכות ה"משיחיות" שמונה עניינים, שהם כולם "שלבנים" של הגאולה השלימה — אם גם קשה לקבוע מסמרים, שכן יש דברים הנזכרים כלאחר-יד או בין השיטין בלבד. כך למשל נרמז יום הדין לרשעים שבאחרית הימים בברכה י"א רק במלים "וצדקנו במשפט" (שבנוסח אשכנז); אך מסיכומה של ברכה זו ב"מעין שמונה-עשרה" ("והתועים על דעתך יישפטו") מוכח, שראו בנושא זה פעם את עיקר תוכנה של הברכה ⁵³. מאלף גם ההבדל שבין תפילת י"ט ה"בבלית", שבה הוקדשה ברכה בפני עצמה לבקשת חידוש מלכות בית דוד, לבין תפילת י"ח, כפי שהיתה נהוגה במנהג ארץ-ישראל, שבה לא נאמרה ברכה זו, ובקשת התזרת המלכות למשיח בן דוד מופיעה בה כסעיף בברכת "בונה ירושלים" (החזרת משום כך "ברוך אתה ה' אלהי דוד בונה ירושלים") ⁵⁴. כך גם לא מפורשת הבקשה לבניין המקדש בברכת "בונה ירושלים" בנוסח שלנו, אלא "כלולה" מן הסתם בבקשת בניין העיר (אבל היא מופיעה לאחר מכן במקום בלתי-צפוי במקצת בברכת העבודה); ואילו בנוסח א"י נאמר בפירוש: "רחם ה'א על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל היכלך ועל מעונך". כמו כן נלמד מן הטבלה, שכמה דברים המובלטים בשאר התפילות הנידונות (בייחוד ב"מלכיות" שלנו וב"ובכן תן פחדך") אינם מפורשים כלל בשמונה-עשרה, ולהיפך. יש אף מוטיבים, שאינם מוגדרים כל צורכם, כגון מוטיב "מלכות ה'" — שהוא גולת הכותרת ממש של החזון המשיחי ושיאו — שאפשר לפרשו כמלכות ה' על ישראל (וכך צריך, כנראה, להבינו בברכה י"א שבתפילת י"ח) או לתפוס אותו תפיסה אוניברסאלית, כמו שהיא מפורשת ב"מלכיות", הן בתקיעת דבי רב, הן ב"מלכיות אליבא דר' יוחנן בן גוריון".

יש שתפילה אחת מפרשת את חברתה, כשהיא מביעה את אותו הרעיון בסגנון אחר ובמטבעות לשון אחרות. כך מתברר למשל, שאותו "שכר טוב לכל הבוטחים בשמך באמת", שאנו מבקשים בברכת הצדיקים שבשמונה-עשרה, אינו אלא ה"תקוה" (הטובה לדורשיך ופתחון פה למיחלים לך) שבתפילת "ובכן" — היינו שהצדיקים "יראו וישמחו...". בשעה ש"עולתה תקפוץ פיה וכל הרשעה כולה כעשן תכלה...". אין כאן סתם בקשה שה' יתן שכר לצדיקים על מעשיהם הטובים, אלא הבעת הציפייה שתתגשם בקרוב אותה תקוה, היא הגאולה, שהיו "בוטחים" בה ו"מיחלים" לה — על אף כל האכזבות ועל אף הלעג שבפי הכופרים; ובבוא עת הגאולה תקפוץ הרשעה פיה, ואילו לצדיקים שלא גטשו את

53 אלבוגן בספרו הנ"ל, עמ' 50.

54 השווה מעיינות ח, עמ' 44 ואילך.

אמונתם, יהיה "פתחתן פה" ("ובכן") ו"לא יבושו" (ברכת הצדיקים). לשון אחרת: הצדיקים יראו את בוא הגאולה וישמחו בה ויזכו לחיי עולם, כסגנונה של תפילה קדומה אחרת: "יהי רצון... ש... נזכה ונחיה ונראה ונירש טובה וברכה לשני ימות המשיח ולחיי העולם הבא" (בסוף "ובא לציון")⁵⁵. לעומת זאת הרשעים "כרגע יאבדו" (ברכת המינים) באחרית הימים בבוא יום הדין, ו"אל תהי להם תקוה", היינו שלא "יזכו ויראו ויירשו טובה לשני ימות המשיח וכו'", כלומר: לא יהיה להם חלק לעולם הבא, כמפורש בנוסח ברכת המינים שבקטעי הגניזה: "יימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו"⁵⁶. דומה שמדובר על שני סוגי רשעים: על מינים, מלשינים, משומדים וכיוצא באלו (כנוסחיה השונים של ברכת המינים), היינו רשעי ישראל הכופרים באמונת ישראל או שפרשו מכלל ישראל⁵⁷ וסייעו בידי האויב. כל אלה וכיוצא בהן נידונו על ידי חז"ל באותה מידה והיו ראויים בעיניהם לאותו גורל, כדברי התוספתא: "... אבל המינין והמשומדים והמסורות [= המלשינים] ואפיקורסין ושכפרו בתורה ושפורשין מדרכי ציבור ושכפרו בתחיית המתים... גיהנם נגעת בפניהם וגדוניהם בה לדורי דורות"⁵⁸. לעומת זאת מסתבר שה"זדים" וה"רשעים" אינם אלא אותה "מלכות זדון" או "ממשלת זדון" או "מלכות הרשעה" — היינו אויבי עם ישראל ועושקיו מבחוץ; שכן הכינויים הללו שגורים במדרשי חז"ל ומכוונים ללא ספק כנגד מלכות רומי⁵⁹.

קשה לייחס לרוב רובם של השינויים שבין התפילות הנ"ל משמעות מהותית ועקרונית. ודאי לא לשינויי הסדר, שכן לא ביקשו יוצרי התפילות לקבוע מעין "לוח זמנים" של שלבי הגאולה. אף הזכרת פרטים מסויימים בתפילה אחת בלבד — כגון ביאת אליהו בברכות ההפטרה — אין לפרשה כאילו מחברי שאר התפילות רצו להתעלם מאותו העניין ולבטלו. גם צירופה של בקשת מלכות בית דוד לברכת "בונה ירושלים" בנוסח א"י לעומת הפרדתה בנוסח בבל ובברכות ההפטרה, אין לה מן הסתם כל כוונה עקרונית. ואם לא נזכרה בפירוש תחיית המתים בבקשות שבתפילת י"ח, הרי הודגש עניין זה הדגשה יתירה בברכה השנייה, ברכת תחיית המתים, אם גם לא בסגנון של בקשה אלא של שבח ו"הצהרת אמונה". וכן מי שלא הזכיר בתפילתו את בניין בית המקדש בפירוש, חזקה עליו שבעיניו זו היא משמעותה העיקרית של ברכת "בונה ירושלים" עצמה; שכן בעיני הדורות שלאחר החורבן בודאי היתה ירושלים בראש ובראשונה "עיר הקודש", היינו עיר המקדש ומקום השכינה. לעומת זאת יש עדות מפורשת, שהתפילה להשמדת המינים (וכנראה היו בכלל זה גם היהודים-הנוצרים) הוכנסה בכוונה ברורה לתפילת שמונה-עשרה בדור יבנה⁶⁰. אף ההבלטה השיטתית של המשמעות הכלל-אנושית של הגאולה העתידה בתקיעתא

55 ה"שכר" וה"תקוה" הם אפוא מלים נרדפות על משקל "כי יש שכר לפעלתך... ויש תקוה לאחריתך... (יר' לא, טו-טז); וכן משחמע מלשונה של תפילת בן-סירא הנ"ל: "תן את פעולתך קוויך...".

56 עיין מעיינות ח, עמ' 44, והוא לשון הכתוב תהלים סט, כט.

57 עיין תוספתא כפשוטה א, עמ' 54.

58 תוספתא סנהדרין, פ"ג, ה.

59 בנוסח מן הגניזה נמצא בתפילת "ובכן תן פחדך": "כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ ומלכות העליזה מהרה תעקר"; השווה MGWJ, כך נה, עמ' 595; ליברייך ל"ה, עמ' 98 ואילך.

60 בבלי ברכות כח ע"ב.

דבי רב וב"ב וכן תנן פחדך", לעומת הדגש הבלעדי על משמעותה הלאומית-ישראלית בתפילת י"ח, ודאי שאינה מקרה; ואם אין כאן מחלוקת בין השקפות מנוגדות, גוני תפיסה חשובים יש כאן ללא ספק.

החזון המשיחי העולה מדברי הנביאים מורכב הוא ומגוון ואינו ניתן ל"פירוט" ממצה. כל מחברי התפילות התכוונו לאותו החזון בשלמותו, אלא שכל אחד תיאר אותו אחרת מתוך הבלטת יסוד אחד והעלמת אחר, ותוך שינויי דגש ושינויי סדר בהזכרת הפרטים. שכן מה שנראה עיקר בעיני אחד, נראה טפל בעיני חברו ואינו צריך להיאמר בפני עצמו. אף ההקשר וצביונה הסגנוני של כל תפילה קבעו מן הסתם לא מעט את דרכי ה"תיאור". לא היתה תכליתם של יוצרי התפילה למסור תיאור שיטתי ופירוט כל בחינותיה של הגאולה, אלא לתת ביטוי מושלם לאותה תקווה ואותה תוחלת, היונקת מדברי הנביאים, המשותפת לכל ישראל, והרואה את הגאולה המשיחית כמכלול אחד, שכל פריטיו ושלביו כרוכים זה בזה ודבוקים זה בזה.⁶¹

61 וכדברי הרמב"ם, הלכות מלכים פי"ב ה"ב: "וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו. שדברים סתומין הן אצל הנביאים. גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו... ועל כל פנים אין סידור הווית דברים אלו ולא דקדוקיהם עיקר בדת. ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו... ולא ישימם עיקר... אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר...".

הבקשות המשיחיות בתפילות

(א) מעין שמונה-עשרה
(ברכות כט ע"א)

(א) תפילת שמונה-עשרה

ונפוצותינו מארבע תקבץ	1. קיבוץ גלויות (ברכה י)
	2. התזרת-השיפוט לישראל (יא)
	3. הקמת מלכות ה' על ישראל (יא)
והתועים על דעתך ישפטו	4. עשיית דין ברשעים (יום הדין) (יא)
ועל הרשעים תניף ידך	5. השמדת הרשעים ומלכות זדון (יב)
	א5 השמדת המינים והפורשים (יב)
וישמחו צדיקים	6. מתן שכר לצדיקים (יג)
בבנין עירך ובתיקון היכלך	7. בניין ירושלים (והמקדש) (יד)
ובצמיחת קרן לדוד עבדך ובעריכת נר	8. חידוש מלכות בית דוד (טו)
לבן ישי משיחך	

(ג) בן-יסירא פי' לו

(ב) מוטיבים נוספים
(שאינם בשמונה-עשרה)

9. ... ושים פחדך על כל הגויים	9. כניעת כל האנושות לה' (ובכן תן פחדך; על כן נקוה)
5. ... תניף יד על עם נכר ... והכנע צר והדוף אויב ...	10. הקמת מלכות ה' על כל העולם (ובכן; על כן נקוה; קדיש)
4. החש קץ ופקוד מועד ... השבת ראש פאתי מואב ...)	11. סילוק עבודת אלילים מן העולם (ועל כן נקוה; קדיש)
1. אסוף כל שבטי יעקב ויתנחלו כימי קדם	12. תחיית המתים (קדיש)
7. רחם על קרית קודשך ירושלים מכוון שבתך. מלא ציון את הודך ...	13. ביאת אליהו (ברכות ההפטרה)
6. תן את פעולת קוויך ...	

(ד) ובכן תן פחדך

(ה) על כן נקוה

9. ... תן פחדך ... על כל מעשיך ...
6. תן כבוד לעמך ... ותקוה טובה לדורשיך ...
7. (תן) שמחה לארצך וששון לעיר
8. (תן) צמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך ...
6. ובכן צדיקים יראו וישמחו ...
10. ותמלוך אתה ... לבדך על כל מעשיך ...
11. ... להעביר גילולים מן הארץ ...
10. ... לתקן עולם במלכות שדי ...
9. ... וכל בני בשר יקראו בשמך ...
- (5). ... להפנות אליך כל רשעי ארץ ...
9. ... יכירו וידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך ...
10. ... ויקבלו כולם את עול מלכותך ותמלוך עליהם ... לעולם ועד

(ו) קדיש דרבנן (נוסח הרמב"ם)

(ז) ברכות ההפטרה

12. ... דעתיך לחדתא עלמא ולאחאה מיתא
7. ... ולמבני קרתא דירושלם ולשיכללא היכלא קדישא ...
11. ... ולמעקר פולחנא גוכראח מן ארעא
10. ... וימליך מלכותיה ... (23)
8. ... ויצמח פורקניה ויבע משיחיה ...
7. רחם על ציון ...
- (1). ... משמח ציון בבניה
13. שמחנו ... באליהו הנביא עבדך ...
8. ובמלכות בית דוד משיחך ...